

A COS OBERT

La malaltia a la fotografia i al cinema dels orígens (1880-1930)

Aquesta exposició és fruit d'una tasca col·lectiva realitzada en el si del projecte de recerca *Visiones del cuerpo enfermo en el cine y la fotografía: patologías físicas y psíquicas (1890-1920)* finançat pel Ministeri de Ciència Innovació i Universitats. Els materials de l'exposició procedeixen dels diferents arxius fílmics i fotogràfics de l'Estat espanyol, com també dels de França i Portugal. S'han inclòs alguns materials d'altres països europeus pel seu caràcter emblemàtic en la cultura visual.

Les imatges del cos malalt en l'àmbit mèdic i cinematogràfic entre els anys 1890 i 1930, evidencien un recorregut paral·lel que ens fa viatjar dels aparells de diagnosi mèdica als d'enregistrament cinematogràfic. En aquest trajecte, s'han de tenir en compte tant els registres visuals de la precinematografia, com les plaques de llanterna màgica o la cronofotografia.

Des de la medicina, la invenció dels raigs X i l'aparició de la fotografia microscòpica permeten mostrar la interioritat del cos d'una manera inèdita. El context de l'època, amb experiències com les de la Gran Guerra o l'anomenada "grip espanyola", va ser l'ocasió per implementar aquesta mirada que penetrava a l'interior del cos malalt.

Les filmacions de l'època – tant de registre mèdic com de ficció– deixen constància d'aquest interès. En aquest període, el cos malalt filmat ens transporta des del cos grotesc al cos en rehabilitació o el cos afectat per les pandèmies, passant per la seva pròpia fragmentació. Com a contraimatges, la comèdia i el burlesc el converteixen en paròdia i sàtira de la medicina i els seus avenços.

Els tres eixos que articulen aquesta exposició ofereixen un recorregut que ens porta des de la constitució de la mirada anatomicoclínica i el naixement del cinema a un ull que ja no veiem, perquè és el que tenim interioritzat amb les pràctiques de la biopolítica. Entre aquests dos eixos, la mirada desbordada suposa el moment d'inflexió en la creació d'una mirada que és ja la nostra.

EIX 1: LA MIRADA ANATOMICOLÍNICA I EL NAIXEMENT DEL CINEMA

La clínica moderna, nascuda a finals del segle XVIII, troba en la fotografia i el cinema noves eines per explorar l'exterior i l'interior del cos malalt. Les tecnologies de visió modernes i la literatura mèdica entronquen amb els primers aparells de registre cinematogràfics i del precinema com també amb alguns dels primers manifestos cinematogràfics que en reivindiquen el seu vessant científic. Cinema i medicina ofereixen unes visions inèdites del cos malalt que pauten la cultura visual de principis del segle XX, incidint en l'art i la societat del moment. Els primers films mèdics contenen la hibridació de pedagogia i d'espectacle pròpis dels teatres anatòmics iniciats amb el Renaixement, mostrant allò que no era visible a l'ull. Alguns dels doctors de l'època esdevenen celebritats de l'espectacle mèdic a través del ús del cinema per portar un registre visual de les seves metodologies per tractar el cos malalt.

1.1. Dispositius de visió

"La irrupció del cinema no pot ser concebuda en propietat sense reconèixer la fascinació per la visibilitat que va caracteritzar les dècades precedents de la ciència occidental del segle XIX" (1)

Els aparells científics i cinematogràfics "s'utilitzen per registrar, diagnosticar i categoritzar segons gestos, postures i actituds com també per oferir una evidència visible dels 'miracles' de la medicina." (2)

Els aparells mèdics i els cinematogràfics sintetitzen el vell desig científic de veure més enllà dels límits de la visió humana. Els primers textos científics que reflexionen sobre la incorporació de la fotografia i el cinema possibiliten l'emergència d'una branca mèdica basada en la visualitat.

(1) Lisa Cartwright, 1995

(2) Paula Arantzazu Ruiz, 2016

1.2. El cos malalt

L'experiència del cos malalt, tant en un context mèdic-didàctic, com en un context social, es veu alterada per les imatges que sorgeixen vinculades a aquests dispositius de visió moderns. Començant per la cronofotografia, amb els seus estudis del moviment corporal, passant per les visions microscòpiques de virus, fins als raigs X, emergeix una nova percepció de la malaltia: un nou paisatge del cos humà. L'interior i l'exterior d'aquest cos vist per la ciència té una influència en l'art d'avantguarda. En paral·lel, la institucionalització d'aquestes imatges en el si de la medicina implica un mecanisme de control del cos, tant del seu registre com del seu desmembrament visual.

1.2.1. Plaques de vidre de llanterna màgica

Les imatges de la malaltia que ens mostren les plaques de vidre es projecten principalment en contextos pedagògics. Congressos, simposis o cursos, entre d'altres, són els marcs en els quals circulen contínuament aquestes imatges, que ofereixen múltiples registres del cos malalt. El nou paradigma científic creat per la visualització d'aquestes imatges suposa la progressiva objectivació del cos humà. Aquesta didàctica visual de la malaltia reforça el desplaçament de la medicina moderna del "què té vostè?" cap a "on li fa mal?".

1.2.2. Cronofotografia

"I en inserir el cos en un aparell per a la seva anàlisi fisiològica, Marey va convertir el cos natural en una entitat que ha d'incorporar i ser incorporada a un aparell autorregulador i autogenerador per a funcionar en tota la seva capacitat com a tecnologia de la cultura occidental." (1)

La cronofotografia, per una banda, ofereix la possibilitat de l'estudi de la malaltia a través del moviment del cos i, per l'altra, el concep com un engranatge mecànic.

(1) Lisa Cartwright, 1995

1.2.3. Raigs X

La invenció dels raigs X per part de Wilhelm Röntgen i la del cinema per part dels germans Lumière coincideixen en el temps: 1895. La tècnica inventada per Röntgen revoluciona la cultura visual, culminant el desig científic de visualitzar l'interior del cos creant una imatge que esdevé icona de la medicina. La possibilitat de contemplar l'interior d'un cos viu *in situ*, així com en un registre fotogràfic, és un gran avenç per al

diagnòstic de la malaltia. La imatge radiogràfica serà un motiu que, tant la premsa de principis de segle com el cinema dels orígens, explora de forma humorística i satírica: l'esquelet humà a la llum del dia.

1.2.4. Estereoscopia

Les imatges estereoscòpiques aplicades al camp de la medicina estableixen una relació virtual amb la malaltia. En aquest sentit, una de les tècniques anteriors del cinema en 3D ofereix una experiència visual única i individual. La percepció binocular de les radiografies estereoscòpiques de parts del cos humà uneix les pràctiques fotogràfiques experimentals de principis del segle XX amb l'experiència visual de la malaltia a partir d'una imatge virtualitzada.

1.2.5. Microscopies de la sang

"Si todas las venas de nuestro cuerpo se expandieran y convirtieran en ríos, y todas sus articulaciones en vetas minerales, y todos los músculos en colinas, y los huesos en canteras de piedras, y todas las piezas restantes fueran llevadas a una escala proporcional a las que tendrían en ese mundo, el aire sería demasiado poco para que este orbe humano se desplazara a través de él, el firmamento no sería suficiente para ese astro." (1)

(1) Donne J. (2028). *Devociones y duelo por la muerte*. Navona, pp. 62-63.

1.3. Doctors / cineastes

A principis del segle XX, els doctors Gheorghe Marinescu, Jean-Marie Charcot, Vincenzo Neri, Eugène Louis Doyeni Camillo Nero, en l'àmbit internacional, i Tomás Maestre i Ignasi Barraquer, en el nacional, van incorporar el cinema en les seves disciplines: neurologia, psiquiatria i oftalmologia. En alguns casos, les experiències cinematogràfiques van ser tan cèlebres que van popularitzar-se com a veritables espectacles de l'època que van produir influències artístiques.

La pràctica del Dr. Maestre és un exemple que el "cinema neurològic" és a la vegada una posada en escena de l'espectacle mèdic. Els films oftalmològics del Dr. Barraquer van ser tant una evidència de la tècnica mèdica com una visió descarnada del cos, que ressona amb *Un chien andalou* (1929), de Luis Buñuel.

EIX 2. LA MIRADA DESBORDADA

“De la mateixa manera que la tecnologia bèl·lica modifica el camp de batalla de la I Guerra Mundial, els testimonis visuals de l'horror del conflicte produeixen una transformació profunda en la percepció de l'espectador”. (1)

“Les cròniques del conflicte, ara il·lustrades, penetren en la mirada dels que no són al front i inicien un coneixement inèdit del cos ferit. Aquestes imatges coquetegen amb allò teatral, tal com posteriorment evidencia Guy Debord, dissolent la línia entre imatge testimonial, científica i espectacular.” (2)

Així es mostra en determinades presentacions públiques d'operacions quirúrgiques, de tractaments com ara la hipnosi i en el cas de la histèria femenina.

(1) Virilio, P (1991): "Guerre et cinéma I", *Cahiers du Cinéma*.

(2) Debord, G. (1967): *La société du spectacle*, Buchet-Chastel.

2.1. L'imaginari militar

La Gran Guerra és el primer conflicte –després dels de Crimea i secessió dels EUA– del qual hi ha testimoni visual. Com que encara no s'ha instaurat la professió de fotoperiodista, consolidada a mitjans dels anys 1930, la majoria de les imatges que exposen la tragèdia bèl·lica són anònimes.

L'horror avançat per Francisco de Goya a la sèrie *Desastres de la guerra* (1810-1815) és ara d'un realisme aclaparador: desmembraments, pròtesis, embenats, lliteres, desfilades de ferits...

2.1.1. La neurosi de guerra

Les malalties psíquiques dels combatents sovint han estat obviades per les cròniques visuals de la guerra, probablement per tal de no tacar la imatge del soldat valerós. Aquests psicotraumatismes, amb signes clínics inaudits, prenen la forma de moviments anormals, sordmudesa, confusió mental i trastorns delirants, i als països anglosaxons van ser batejats com a *shell shock*. Per tal d'obligar els soldats a tornar al capdavant com més aviat millor, molts metges van utilitzar tractaments agressius, no només per tractar el trauma bèl·lic, sinó també la "covardia".

2.1.2. La histèria i l'espectacle

Amb un clar biaix de gènere, el cas de les imatges de la histèria femenina és la contrapart de l'ocultació de les dels soldats. Aquestes imatges es divulguen per tot arreu a partir de la

Iconographie photographique de la Salpêtrière (1876) del servei del Dr. Charcot, qui en les seves lliçons dels dimarts, permet contemplar en directe els atacs de les pacients. Augustine, la més coneguda, es converteix en un mite per als surrealistes, i els seus moviments en una inspiració per a les ballarines de cabaret del moment. El cos de les histèriques apareix com un objecte alhora sexualitzat i alliberat, que encarna les tensions de l'època.

2.2. Representacions socials del cos malalt

L'extensió a allò civil dels motius visuals de la guerra juntament amb la influència dels tractats visuals que associaven allò fisionòmic a allò moral, es difonen per tot Europa a finals del segle XIX, i marquen les pautes d'una suposada normalització de l'ésser humà. Destaquen aquí els "atles" de Cesare Lombroso, que creen tota una sèrie de patrons representacionals presents en una circulació profusa d'imatges d'origen científic, molt properes al *freak show* i d'un gran magnetisme. Aquest imaginari replanteja l'estètica i l'ètica al voltant del cos, la malaltia i la sexualitat.

2.2.1. Posats de malalts

Els posats de malalts mirant a càmera criden la nostra atenció per l'afabilitat amb què s'enfronten a l'objectiu, aparentment obviant el dolor. D'una banda, són el resultat de la tradició fisionòmica de finals del segle XIX, i de l'altra, continuen la dels posats del retrat fotogràfic. Des de la mirada contemporània, generen incomoditat en plantejar dubtes morals sobre com s'han de contemplar i els límits de l'exhibició del cos malalt. Aquests posats desperten una fascinació que, a la seva època, s'enquadra en aquesta iconografia situada a mig camí entre l'estudi científic, l'art i l'espectacle.

2.2.2. Parts del cos

La iconografia de ferits militars i les imatges publicades en tractats com els de Lombroso marquen la pauta de la representació del cos humà fragmentat. Són parts descontextualitzades de l'ésser a què pertanyen que es mostren com a membres "exòtics", "antinaturals" o fora de la norma. Un cop més, la mirada contemporània s'enfronta aquí a judicis contradictoris davant d'unes imatges que actuen directament sobre el nostre sistema nerviós.

2.2.3. Pràctiques quirúrgiques i espectacle

Tant la difusió d'imatges de pràctiques quirúrgiques com la seva obertura al públic a principis del segle XX s'emmarquen en la tradició

dels teatres anatòmics introduïts a Europa al segle XVI. En aquella època, operen com una mena de cerimònia teatral que ofereix la imatge del cos com a fàbrica (Vesalius, 1543). Només així, veient el cos com una cosa aliena, separada de la ment i l'ànima, és possible enfrontar-se a la visió del seu interior. Les intervencions quirúrgiques seran després un motiu recurrent als gags còmics del cinema dels orígens.

EIX 3. L'ULL QUE JA NO VEUS

Al seu curs al Collège de France del 17 de març de 1976, Michel Foucault defineix la biopolítica com «la presa en consideració de la vida i dels processos biològics de l'home espècie» pel poder. Al voltant del segle XVIII, assenyala el filòsof, la vida ja no és considerada només com un fet donat, sinó com un desafiament polític:

“La vida s'ha convertit ara, a partir del segle XVIII, en un objecte del poder. La vida i el cos. Abans només hi havia temes, temes jurídics dels quals es podien treure els béns, la vida també, d'altra banda. Ara hi ha cossos i poblacions. El poder s'ha fet materialista. Deixa de ser fonamentalment legal. Ha de tractar amb coses reals que són el cos, la vida. La vida entra en l'àmbit del poder”. (1)

(1) Foucault M. (1994), « Les mailles du pouvoir », a : *Dits et Écrits*, Gallimard, t. II, pàg. 1013.

3.1. La institucionalització de les pràctiques mèdiques a la societat moderna

L'arquitectura hospitalària forma part d'una mirada mèdica institucionalitzada que s'inscriu en l'espai social. Les noves formes de comprendre i de fer circular els cossos, la necessitat de revisions i vacunacions a les escoles -filmades pel cinema dels orígens-, són un dels primers exemples de com la mirada mèdica s'institucionalitza.

En aquestes filmacions es mostra la manera en què els propis espais actuen com caixes d'immobilització i docilitat dels cossos a l'espera de ser tractats. Entre la necessitat de guarir i prevenir i la de controlar, els límits es tornen gairebé imperceptibles. Els espais esdevenen, a la vegada, el suport d'aquesta mirada.

3.2. Les pandèmies en el cinema dels orígens

El confinament com a dispositiu disciplinari penetra en els detalls més petits de la pròpia existència:

“Aquest espai tancat, delimitat, vigilat en tots els seus punts, on els individus són inserits en un lloc fix, on els mínims moviments són controlats, [...] on cada individu és constantment localitzat, examinat i distribuït entre els vius, els malalts i els morts –tot això constitueix un model compacte del dispositiu disciplinari.” (1)

(1) Foucault, M. (1975) *Surveiller et punir*, Gallimard, p. 197-201 (extracte del cap. 3, « Le panoptisme »)

La pràctica absència d'imatges cinematogràfiques al voltant de la “grip espanyola” ens convida a interpretar les representacions de pandèmies en el cinema dels anys 20 com un document ficcional de l'experiència viscuda.

3.3. L'espai íntim de la malaltia

Des del segle XIX, als hospitals tot s'organitza entorn del llit: element qualitatiu i quantitatiu que designa la grandària de l'hospital. Els responsables polítics i mèdics parlen d'un hospital “de 116 llits”, i no “per a 116 pacients” (1)

(1) Boschma, Geertje (2003). “The Rise of Mental Health Nursing”. A *History of Psychiatric Care in Dutch Asylums, 1890-1920*. Amsterdam University Press.

Espai íntim de la malaltia, el llit, escenifica la manera en què el “cos” de la persona malalta i el cos que tracta la mirada mèdica, només coincideixen en una petita franja: aquella que marca el punt de dolor.

En el llit es viu una lluita en què la malaltia -diagnosticada- entra en tensió amb un cos que clama per viure més enllà de la seva lacra. La lluita del malalt és la de no ser reduït a la mirada del cos malalt.

Textos:

Carolina Martínez
Carme Pardo Salgado
Alan Salvadó

(comissariat de l'exposició)